

УДК 94 (477.53):631.1.017.3

© 2011

*Мар'євська М.Ю., здобувач**

Полтавський університет економіки і торгівлі

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛТАВСЬКОЇ ГУБЕРНСЬКОЇ АГРОНОМІЧНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ З ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СЕЛЯНСЬКО-КОЗАЦЬКИХ ГОСПОДАРСТВ РЕГІОНУ У 1910–1917 рр.

Рецензент – доктор економічних наук, професор В.І. Перебийніс

Розкрито форми і зміст діяльності Полтавської агрономічної організації в роки столітньої аграрної реформи. З'ясовано вплив основних заходів які здійснювали державні й земські агрономи щодо модернізації сільськогосподарського виробництва загалом і господарствах дрібних товаровиробників зокрема. Належна увага приділена не лише рослинництву, але й іншим галузям народного господарства, зокрема, тваринництву. Обґрунтовано висновок про те, що дрібнотоварне виробництво, яке уособлювали селянсько-козацькі господарства, було конкурентоздатним на ринку товарів і послуг.

Ключові слова: Полтавщина, агрономічна організація, інтенсифікація, модернізація, рослинництво і тваринництво.

Постановка проблеми. Вивчення умов життєдіяльності індивідуальних селянських (фермерських) господарств епохи вільного підприємництва (1861–1917 рр.) викликає неабиякий інтерес у зв'язку з ринковою трансформацією аграрних відносин у сучасній Україні. Селянські (фермерські) господарства, що після 1991 р. почали виникати в нашій державі, переборюють численні труднощі на шляху до ефективного господарювання. Окрім таких відомих сільськогосподарським товаровиробникам проблем, як оподаткування, система кредитів та збуту продукції рослинництва і тваринництва, звичним явищем є відсутність безпосередньої допомоги технологічного характеру, зокрема, ознайомлення з новітніми способами забезпечення високої урожайності полів і відповідної продуктивності тваринницької галузі. Саме на цих аспектах аграрного сектора зосереджувала основну увагу Полтавська губернська агрономічна організація в роки столітніх реформ.

Аналіз основних досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми. В існуючій історико-економічній літературі пи-

тання агрономічної допомоги сільськогосподарським товаровиробникам Полтавщини, включаючи й селянсько-козацькі господарства, висвітлено лише побіжно, у зв'язку з тими чи іншими проблемами полтавського села початку ХХ століття. Лише у статті В.О. Каюн [8] подана інформація про основні етапи становлення агрономічної служби на Полтавщині. Авторка розкрила структуру агрономічної організації, охарактеризувала склад учасників, визначила місце Полтавської губернії у забезпеченні агрономічним персоналом серед інших подібних регіонів Наддніпрянської України. Про дільничу агрономічну службу на Миргородщині мова йде у статті Тетяни Фесенко. Дослідниця дійшла висновку, що «в умовах пасивності сільського населення, його безграмотності, агрономічна служба відіграла роль каталізуючого і організуючого фактора у здійсненні реформування села» [21, с. 133]. Водночас слід зауважити, що такий аспект, як вплив агрономічної організації на ефективність господарювання дрібних товаровиробників Полтавщини залишається поки що поза увагою дослідників. Саме сюжети, пов'язані з функціонуванням вищезгаданих господарств із точки зору впливу на їх ефективність губернської агрономічної організації, і є **метою нашого дослідження**.

Матеріал і методи дослідження. В основу публікації покладено інформацію про діяльність агрономічної організації у тогочасній пресі, а саме: журнали «Хуторянин» та «Полтавские агрономические известия», звіти земських установ і службова документація самої організації та її функціонерів – дільничих і губернських агрономів.

Мета дослідження досягнута завдяки використанню таких загальнонаукових *методів* як логічний та історичний, включаючи історико-генетичний, історико-порівняльний та історико-системний.

* Керівник – доктор економічних наук, професор А.О. Пантелеймоненко

Результати досліджень. На рубежі XIX–XX століть конкуренція на європейському аграрному ринку різко загострилася у зв'язку із появою на ньому значних обсягів сільськогосподарської продукції із США, Канади та Аргентини. Цей фактор суттєво вплинув на внутрішньоросійський аграрний ринок, стимулюючи безпосередніх товаровиробників до пошуку нових шляхів інтенсифікації рослинництва і тваринництва, одним із елементів якої й була, власне, столипінська аграрна реформа. Тривалий час вивчаючи цей історичний період вітчизняної історії дослідники акцентували увагу на таких її складових, як вихід зі складу громади, утворення хуторів та відрубів, діяльність Селянського поземельного банку і переселенська політика царату. Проте столипінська аграрна реформа не обмежувалася лише вищезгаданими напрямками діяльності уряду Петра Столипіна. На підтвердження цієї тези звернемося до питань, пов'язаних зі створенням у Полтавській губернії (за прикладом Московської і В'ятської) агрономічної організації. Час її виникнення співпадає з найактивнішим періодом урядової аграрної реформи – 1910 роком. Слід зазначити, що ідея необхідності єдиної агрономічної організації в межах усієї губернії вперше була висловлена ще у голодному 1892 році в ході обговорення доповіді ревізійної комісії Полтавського губернського земства про економічну діяльність цього органу місцевого самоврядування [22, с. 2]. Через 8 років дане питання знову стало предметом обговорення на засіданнях першої наради з проблем агрономічної допомоги населенню, що була проведена Полтавським сільськогосподарським товариством у грудні 1900 року. Учасники наради обговорили навіть проект діяльності такої організації, розроблений агрономом П. Ломоносовим-Гейер [13, с. 24]. Проте як центральні, так і місцеві органи влади не поспішали змінювати в країні існуючий порядок речей, обмежуючись, як правило, лише створенням міжвідомчих комісій та різних комітетів, які все вивчали і вивчали ситуацію в аграрному секторі економіки країни, допоки не стався черговий соціальний вибух 1902 р., під час якого у Полтавській і Харківській губерніях в антиурядових виступах взяло участь близько 40 тис. знедолених селян [10, с. 121]. Саме у травні 1902 р. Кобеляцька повітова земська управа підготувала доповідь «До питання про загальногубернську земську агрономічну організацію у Полтавській губернії», заслухану учасниками екстренних повітових земських зборів 24–27 вересня 1902 року. Полтавським губернським зем-

ським зборам було запропоновано відповідний проект такої організації. Його зміст зводився до наступного: на чолі організації передбачалося поставити губернське земство, завданням якого було розв'язання загальногубернських економічних проблем. При губернському земстві планувалося функціонування економічної ради та з'їздів повітових агрономів, а також керівників усіх земських сільськогосподарських установ. Головною функцією ради та з'їзду повинна була стати розробка різних заходів із інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. При економічній раді планувалося створити агрономічне бюро, у підпорядкуванні якого повинні знаходитися всі установи губернського земства агрономічного спрямування, а саме: дослідні установи, дослідні господарства, склади сільськогосподарських машин і механізмів, сільськогосподарські школи, сільськогосподарські кредитні установи тощо [4, с. 283]. Проте з різних причин реалізувати визначені земцями плани вдалося лише у 1910 році. Ухвалі відповідного рішення передувало обговорення проблеми на спеціальній нараді агрономів Полтавської губернії, що відбулася 18–20 серпня 1908 р. при Полтавській губернській земській управі. Згідно із затвердженням нею планом, повітові й губернська агрономічні організації повинні функціонувати за наступною схемою. Первинною ланкою організації було визнано дільничних агрономів, діяльність яких координували повітові сільськогосподарські комісії або (згідно з відповідною ухвалою повітових земських зборів) економічні ради. Згадані органи повинні були скликатися головою повітової управи в разі необхідності, але не рідше двох разів на рік. Вирішальна роль земства у діяльності дільничних агрономів визначалася його керівною роллю стосовно роботи сільськогосподарських комісій чи економічних рад. У свою чергу, губернська управа керувала всіма створеними нею сільськогосподарськими установами. Саме вона мала повноваження скликати агрономічні наради й керувати діяльністю загальногубернським агрономічним бюро. Останнє кваліфікувалось як виконавчий орган губернської земської управи з усіх сільськогосподарських питань. До складу бюро входили: губернський агроном, його помічник, діловод і спеціалісти з різних галузей сільського господарства. Завдання бюро полягало у тому, щоб готувати за дорученням управи всі доповіді сільськогосподарського характеру, що виносилися на розгляд земських зборів, а також видавати брошури, плакати та іншу літературу присвячену сільському гос-

подарству. Агрономічному бюро доручалося також спрямовувати роботу дільничних агрономів. Відповідно до розробленого плану, губернські агрономічні наради намічалось скликати двічі на рік. На них запрошувався весь склад губернської земської управи, члени агрономічного бюро, інспектори сільського господарства, губернський ветеринар, завідувач статистичним бюро, завідувачі земськими музеями, дослідними полями і сільськогосподарськими школами. Передбачалося також функціонування губернської агрономічної комісії на випадок невідкладного розгляду тих чи інших питань. До її складу включалися члени губернської управи та агрономічного бюро, інспектор сільського господарства, директор Полтавського дослідного поля, секретар Полтавського сільськогосподарського товариства і п'ять членів губернської агрономічної наради, обраних таємним голосуванням. Усі фінансові витрати брало на себе Полтавське губернське земство [9, с. 16].

Такою була структура єдиної загальногубернської агрономічної організації. Станом на 1 січня 1915 р. у Полтавській губернії працювало вже 297 осіб агрономічного персоналу, з яких на службі Головного управління землеробства і землевпорядкування перебувало 15 осіб; у штаті губернського земства – 10 осіб; губернського і повітових сільськогосподарських товариств – 20 осіб (у т. ч. 8 – на Полтавській дослідній станції). Всі інші 252 особи перебували на службі повітових земств і дрібних сільськогосподарських товариств. У їх числі були – 81 агроном; 81 агрономічний староста; 20 інспекторів із садівництва; 5 – із бджільництва; 1 – із тваринництва і 64 – секретарі сільськогосподарських товариств [18, с. 232]. Найближче до безпосередніх товаровиробників стояла повітова агрономічна організація, основними напрямками діяльності якої були:

1. *Демонстративно-показові:* а) показові поля; б) показові ділянки із окремими сільськогосподарськими культурами і прийомами обробітку ґрунту; в) шкільні сади.

2. *Культурно-освітні заходи:* а) курси з сільського господарства для дорослих; б) сільськогосподарські виставки; в) освітні екскурсії для селян на Полтавське дослідне поле; г) «летючі» виставки – виставки молодняка рогатої худоби.

3. *Заходи, метою яких було задоволення потреб населення у певній галузі сільського господарства:* а) земські сільськогосподарські склади машин і механізмів; б) опорні парувальні пункти; в) пункти продажу поліпшеного насіння го-

родніх культур і кормових рослин [6, с. 4].

Центральною фігурою агрономічної організації був так званий «дільничний агроном». Їх кількість у різних повітах була неоднаковою. У Полтавському повіті, наприклад, у 1912 р. існувало три агрономічні дільниці й, відповідно, троє дільничних агрономів [3, с. 46]. Невідомий кореспондент полтавського журналу «Хуторянин», який сховався за криптонімом В.Н.Д., про роботу агрономічного персоналу у 1914 р. писав наступне: «Вони, що безпосередньо займаються усіма потребами селянського господарства, ведуть його до світла і свободи шляхом влаштування бесід і консультацій» [2, с. 441]. Подібну оцінку діяльності цієї організації давали селяни. Так, у 1914 р. журнал «Хуторянин» опублікував свідчення якогось Семена Ноги: «Слухався агрономів, – писав він до редакції, – і щорічно став одержувати до 100 пудів з десятини. Сусіди, слідкуючи за моїми роботами, на ділі переконалися у вигідності прийомів нових способів ведення господарства, стали брати з мене приклад, заводити у себе чорні пари, вводити культури просапних рослин і т. д. Цим способом вони позбавилися від овсюка, який відбирає у нас, хліборобів, щонайменше 2/3 врожаю» [12, с. 1103].

Досить показовим для діяльності Полтавської агрономічної організації був 1913 р., коли при губернській землевпорядкувальній комісії проводилася «особлива агрономічна нарада». Склад її учасників свідчить про виключну роль, яку тогочасна влада надавала діяльності агрономів. Керував нарадою сам губернатор А.К. Багговут, а до числа 52 осіб, які брали участь у її роботі, входили: керівник дворянства С.І. Гриневич, член окружного суду В.С. Барсуков, управляючий місцевим відділенням Селянського поземельного банку П.І. Гриневич, завідувач агрономічною допомогою в губернії В.Н. Дьяков та інші посадові особи. З-поміж найважливіших питань, що обговорювали учасники наради, були: фінансове забезпечення агрономічних заходів та відраджень фахівців за кордон для вивчення чеського досвіду роботи агрономів. Попередні розрахунки витрат на агрономічну допомогу виявили загальну потребу кошторису у сумі 421 854 крб., із яких 261 452 крб. виділяв Комітет із землевпорядкування, очолюваний самим прем'єр-міністром Російської імперії [5, с. 6]. Окрім такої найпоширенішої форми надання допомоги селянсько-козацьким господарствам, як консультація, бесіди та сільськогосподарські виставки [16], агрономи нерідко сприяли розповсюдженню серед мешканців краю кращих сортів насін-

ня. Так, в одному зі звітів урядового агронома П. Дубровського читаємо: «Видав чотирьом особам 2 пуди 5 фунтів чечевиці і двом особам – один фунт кісточок хівинської абрикоси...» [13, с. 51]. Агрономи Полтавської губернії долучилися до організації, так званих, каракульських експедицій до Бухари. Один із найвідоміших на той час агрономів О.А. Іллічевський у 1910 р. виступив ініціатором анкетного обстеження каракульського вівчарства у Полтавській та ряді інших губерній України [7, с. 31]. Цікаву інформацію у 1912 р. повідомив губернський агроном Ю.Ю. Соколовський. За його спостереженнями, саме дрібні господарства, що мали від 3 до 15 дес. землі, виявляли найбільший інтерес до передових технологій. Таких господарств, за даними подвірного перепису 1910 р., в губернії було майже 180 000. «Що стосується господарств, які мали більше землі (а таких у нашій губернії близько 30 000), то стосовно їх можна сказати із певністю, – писав вищезгаданий агроном, – що чим більше господарство, тим менше вони звертаються за агрономічною допомогою» [17]. Таким чином, не буде перебільшенням вважати, що вирішальну роль у підвищенні ефективності господарювання непривілейованих станів відігравали саме ті селянсько-козацькі родини, які мали у середньому по 8–10 дес. землі. Звернемося до показників, що найкраще ілюструють процес модернізації: знаряддя праці та показники урожайності поля у рослинництві та якість худоби й її продуктивність у галузі тваринництва. У табл. показана динаміка розповсюдження відповідних знарядь праці у дрібних господарствах. Так, якщо у 1900 р. у них нараховувалося 15 668 таких архаїчних знарядь праці, як соха, то у 1917 р. земські статистики вже їх не фіксували. У той же час, за 17 років кількість рядових сівалок зросла на 136,7 %; молотарок: парових – на 142,1 %, а

кінних – на 165,8 %; віялок і сортувальників – на 208,0%. Та найвищими темпами зростала кількість жаток і снопов'язалок (782,2 %). Прямим результатом технічної модернізації та розповсюдження агротехнічних знань була еволюція урожайності. Якщо до створення агрономічної організації (1906–1910 рр.) урожайність основних зернових культур (жито, пшениця, ячмінь, овес, гречка і просо) коливався у дрібних господарствах Полтавщини від 44 до 59 пудів (середній за 5 років – 51 пуд), то після початку її активної діяльності (1911–1916 рр.) коливання становило від 53 до 60 пудів (середній за 6 років – 60 пудів). Отже, після того як агрономічна організація запрацювала на повну потужність, середньорічна урожайність у губернії зросла на 17,6 %, що можна вважати досить високим показником [19, с. 71].

Ситуація у тваринництві після 1910 р. теж поліпшувалася, хоча суттєвим гальмівним фактором у цій галузі стала Перша світова війна. Якщо у 1900 р. на кожні 100 селянсько-козацьких господарств припадало 85 коней, то у 1916 р. їх стало 107. Погіршилася в роки війни ситуація з великою рогатою худобою, якої загалом стало менше: 220 голів – у 1900 р. і 191 голова – у 1916 році. Те ж саме можна сказати і про овець та свиней [15, с. 30]. Незважаючи на продовольчу кризу під час війни, якісний склад тварин продовжував поліпшуватися внаслідок розповсюдження нових, більш продуктивних порід, а саме: овець каракулів; свиней-йоркширів і беркширів; корів симентальської породи; коней – бельгійських ваговозів (брабансонів і арденів) тощо.

Модернізації господарств дрібних товаровиробників сприяло також і те, що саме агрономи найчастіше виступали у ролі організаторів кооперативного руху. Згадана вже миргородська

Сільськогосподарські знаряддя і машини у селянсько-козацьких господарствах Полтавщини у 1900–1917 рр.*

Роки	Сохи	Сівалки рядові	Віялки і сортувальники	Молотарки		Жатки і снопов'язалки
				парові	кінні	
1900	15 668	2 152	30 892	624	8 109	2 648
1910	820	15 435	53 892	1 138	13 569	11 588
1917	–	29 424	64 256	887	13 448	20 713
Відсоток 1917 р. до 1900 р.	0	136,7	208,0	142,1	165,8	782,2

* Таблиця складена на основі даних: Статистический справочник по Полтавской губернии. – Полтава: Тип. преemn. Дохмана, 1911. – С. 85; Статистический справочник по Полтавской губернии на 1913 год. – Полтава: Тип. т-ва Печатное Дело, 1913. – С. 108; Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918–1919 рр. – Полтава: Друкарня т-ва Печатного Діла, 1919. – С. 98.

дослідниця Тетяна Фесенко дійшла висновку, що однією з «найвидатніших заслуг агрономів було створення мережі кооперативних установ різного типу: 22 дрібнорайонних сільськогосподарських товариств (1913 р.), 17 кредитних спілок (1913 р.), 10 споживчих товариств (1912 р.) та інших кооперативів» [21, с. 132]. Якщо брати весь полтавський регіон, а не один лише Миргородський повіт, то станом на 1913 р. в губернії функціонувало вже 119 споживчих [19, с. 119], 237 кредитних і 74 ощадно-позичкових товариств [1, с. 4]. Якщо перші з вищезгаданих товариств безпосередньо не впливали на модернізаційні процеси у селянсько-козацьких господарствах, то останні два у цьому плані відігравали досить помітну роль. Так, у 1914 р. кредитні товариства видали дрібним товаровиробникам 186 417 позичок на загальну суму 13 921 375 крб., із якої 4 429 334 крб. було витрачено на ку-

півлю худоби, а 553 100 крб. – на придбання і ремонт нових знарядь праці [1, с. 21].

Висновки. Полтавська губерньська агрономічна організація загалом і агрономи зокрема відіграли значну роль у підвищенні ефективності дрібнотоварного виробництва, що сприяло підвищенню конкурентоздатності селянсько-козацьких господарств, землеволодіння яких із кожним роком зростали і, відповідно, зростала питома вага їх продукції на внутрішньому ринку, склавши у 1917 р. близько 80 % валового виробництва Полтавської губернії [20, с. 54].

Перспективним із точки зору подальшого дослідження проблеми є з'ясування впливу Полтавської агрономічної організації на поміщицькі господарства латифундіального типу, питома вага яких на початку ХХ ст. у регіоні залишалася ще досить значною.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Битус А.П.* Учреждения мелкого кредита Полтавской губернии за 1914 год / А.П. Битус // Журнал Полтавского губернского присутствия за 1914 год. – 1916. – №4. – С. 4–37.
2. Д.В.Н. Обзор мероприятий агрономической организации в Полтавской губернии за 1913 г. / В.Н.Д. // Хуторянин. – 1914. – №14–15. – С. 440–445.
3. Доклады ревизионной комиссии по агрономическим мероприятиям // Полтавское уездное земство. Сборник постановлений земских собраний 47-го очередного созыва и чрезвычайных: 24-го июля, 28 сентября и 18 декабря 1911 г. – Полтава: Электрич. тип. Д.Н. Подземского, 1912. – С. 46–68.
4. Журналы Кобелякского уездного земского собрания 10 и 11 мая, экстренного 24, 25, 26 и 27 сентября XXXVIII очередного созыва 1902 года. С приложениями. – Кобеляки: Тип. Б.И. Брагилевского, 1903. – 303 с.
5. Журнал особого агрономического совещания при Полтавской землеустроительной комиссии 18-го июня 1913 года. Сметные предположения на агрономическую помощь в 1914 году. – Полтава: Электрич. типо-литогр. губерн. правления, 1913. – 183 с.
6. Журналы Пирятинского уездного земского собрания 49-го очередного созыва заседаний: 4, 5 и 6 октября 1913 года и доклады земской управы. – Пирятин: Типо-литогр. А.Рыскина и К.; 1914. – 84 с.
7. *Иванов М.Ф.* Каракулеводство на Юге России.

(Опыт зоотехническо-экономического исследования) / М.Ф. Иванов. – Полтава: Т-во Печатного Дела, 1914. – 198 с.

8. Каюн В. Становлення агрономічної служби на Полтавщині в роки століпінських реформ / Вікторія Каюн // Київська старовина. – 2007. – №2. – С. 98–108.
9. Краткие журналы совещания агрономов при Полтавской губернской земской управе 18–20 августа 1908г. – Полтава: Тип. Бр. Попиловых, 1909. – 27с.
10. *Лещенко М.Н.* Масові селянські заворушення 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях / М.Н. Лещенко // Український історичний журнал. – 1971. – №11. – С. 107–126
11. *Ломоносов-Гейер П.* Проект основной агрономической организации для Полтавской губернии / П. Ломоносов-Гейер // Журналы и доклады 1-го совещания по вопросам агрономической помощи населению, 15, 16 декабря 1900 года. – Б.м.и.г.п. – 137 с.
12. *Нога Семен.* Как мне удалось повысить доход в моем хозяйстве / Семен Нога // Хуторянин. – 1914. – №40. – С. 1101–1103.
13. Отчет о деятельности правительственного агронома по Полтавской губернии за 1892 год П. Дубровского. – СПб.: Тип. В. Демакова, 1894. – 55 с.
14. *Пантелеймоненко А.О.* Аграрна кооперація в Україні: теорія і практика: Монографія / А.О. Пантелеймоненко. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. – 347 с.

15. Перспективный план восстановления и улучшения сельского хозяйства Полтавщины. – Полтава: Изд-е Полтавского Г.З.У., 1925. – 213 с.
16. С.В.С. О сельскохозяйственных выставках / С.В.С. // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1912. – №47.
17. Соколовский Ю.Ю. О товариществах по арендованию земли и коллективному ведению полевого хозяйства / Ю.Ю. Соколовский // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1912. – №44.
18. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1915 год. – Полтава: Тип. т-ва Печатного дела, 1915. – 239с.
19. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1917 год. – Полтава: Тип. т-ва Печатного Дела, 1917. – 236 с.
20. Статистичний справочник по Полтавській губернії на 1918–1919 рр. – Полтава: Друкарня т-ва Печатного Діла, 1919. – 216 с.
21. Фесенко Т. Дільнична агрономічна служба на Миргородщині: поява та розвиток / Тетяна Фесенко // Сторінки історії Миргородщини: Збірник наукових праць. – Вип. 2. – Полтава: Вид-во «Рік», 2001. – С. 126–138.
22. Экономическая и сельскохозяйственная деятельность Полтавского земства. Издание экономического бюро Полтавского губернского земства. – Полтава: Типо-литогр. М.Л. Старожицкого, 1901. – 63 с.